

KO NGŌKU MAUMAHARATANGA I AHAU I TE WHARE WĀNANGA O WAIKATO

Te Rita Papesch

Kua huri te rima ngahuru o ngā tau kua tū Te Whare Wānanga hei whakaruruhau mō rātou ka kuhu ki ngōna kuaha. Ko taku tāne tuatahi me taku tungāne pakeke ake i ahau ngētehi o ngā akonga tuatahi, ā, e maumahara ana ahau i tētehi wā i tae atu ahau ki reira ki te tiki i a rāua i waho tonu i te whare pukapuka. I taua wā ko *A Block* tērā, te wāhi e tū nei Te Puawānanga-ki-te Ao ināianeī. Ko te *Cowshed* tonu te wāhi whakahaere i Te Whare Wānanga. Ka mīharo i tōna rerekētanga i ngēnei wā!

I tīmata ai ahau ki te Whare Wānanga o Waikato hei akonga i te tau 1975 i roto i te kaupapa pūoro. Wheoi ko Te Whare Takiura tonu te wāhi ako ai ahau i taua wā. He maha tonu o mātou i akiaki i te Whare Wānanga ki te whakaaro ake kia tū ai he tari pūoro mō te Whare Wānanga whānui. Ināianeī e harikoa ana kia kite kua whakatinanahia taua wawata, ā, kua tupu taua tari hei kura nui. (I te tau 1991 i piri tahi te Whare Takiura me Te Whare Wānanga kia kotahi te wānanga.) I tērā wā nā te tokoiti o mātou, ngā Māori, i Te Whare Wānanga ka hui tahi mātou, i ngā wā kāore he karaehe, ki te wharekai o Te Whare Takiura, ki reira pahupahu ai, purei kāri ai, aha atu ai, aha atu ai. He kapa haka tō Te Whare Takiura i taua wā nā reira ko mātou anō tērā nō Te Whare Wānanga i uru kia whai hoa ai mātou, kia ngahau hoki ai mātou. Nā ngā ākongā i haere mai i ngā kura Māori, whērā i a Tīpene, mātou i whakaako. Ko taua kapa he mea kume hoki i ahau ki Te Whare Wānanga. Haere ngā wā ka tokomaha mātou, ka moe taua kapa, ā, ka mutu hoki mātou o Te Whare Wānanga te haere ki te wharekai o Te Whare Takiura.

I ngaro atu ahau ki wānanga kē atu i te tau 1976, ki te *Conservatorium of Music* ki Te Whare Wānanga o Tāmaki-makau-rau, ā, ka hoki mai ki Waikato i te tau 1978 hei akonga ki roto i te Tari Māori. I maumahara hoki ki te wā i haere ai taku māmā ki Te Whare Wānanga o Waikato hei akonga i roto i tētehi karaehe reo. Ko ngōna hoa ākongā i taua wā ko ngā pakeke Māori tonu o te hapori o Kirikiriroa he reo Māori kōrerorero kē o rātou. Kāore he tari Māori tūturu i taua wā. Whai muri mai i te ako i te reo Māori ka huri ngētehi hei kaiako ki roto i ngā kura tuarua o te rohe whānui. Kua kore ngēnā momo akoako ināianeī. Koirā hoki te wā i whakaarohia kia tū ai tētehi tari rangahau i ngā kaupapa Māori i raro i te ringa whakahaere a Dr. James Ritchie. Nō muri ka riro i a Tā Te Kotahi Māhuta taua tari rangahau e whakahaere, ā, ka tū ki roto i te whare i reira te Tari Māori.

I te rā i haere mai ahau ki te Tari Māori ki te whakauru ki roto i ngā karaehe reo i tūtaki ahau ki a Tūmōkai Pānapa rāua ko Tairahia Black e noho ana ki waho i te tari. Nā rāua ahau i akiaki kia pātōtō ki runga i te kuaha o tō Tīmoti tari. I whērā ahau, ā, ko te whakautu i tau ki ngōku taringa ka whēnei; “Kuhu mai mena he ātaahua koe!” Kāore ahau i te paku mārāma ki ngaua kōrero i taua wā wheoi i kuhu tonu ahau me te mīharo tonu a Tīmoti kua tae ahau ki tana tari. Kua mōhio kē ahau ki a Tīmoti mai i te wā i hoki mai ia i Rānana nā te mea i tiaki taku māmā i a ia, ā, ka mahi tahi hoki rāua. Ki te hiahia kaikaranga a Tīmoti i ngāna haerenga ka haere taku māmā i tōna taha hei reo mōna. Kua tino hoa hoki ia ki taku tuakana, ki a Haupai, nā te mea i kōrero Tiamana tahi rāua. Kāore hoki au i te mōhio i taua wā koirā te tīmatanga o taku whīkoi tūturu ki roto i te ao mātauranga Māori, ā, e mōhio ana ahau ināianeī kāore he mutunga.

E whā ngā āhuatanga motuhake i pā mai ki ahau, i ahau i Te Whare Wānanga o Waikato, i tino āwhina i ahau i ngāku whīkoi i te ao whānui. Tuatahi, i waimarie ahau ki te noho tahi ki ngā kaumātua whērā i a Te Uira Manihera, a Te Rangihau, a Tā Te Kotahi Māhuta, a Whare Te Moana, a Dr. Waea Mauriohooho, a Binga Haggie, a Dr. Hare Puke mā, me ngā kuia whērā i a Miria Simpson, a Chai Nohotima, a Hinehou Campbell, a Dr. Pare Hopa, a Dr. Te Heikōkō Mātaira me Dr. Ngāhuia Dixon. Kia kaua hoki e wareware i ahau ko ngā Pākehā i tino āwhina i ahau, arā, ko Professor Emeritus Dr. Paora Dey, ko Dr. Evelyn Stokes me VC Dr. Wilf Malcom. Katoa ngēnei Pākehā i piri ki te Tari Māori ki te whai i ngā kaupapa Māori, ki te ako i te reo rānei. Ka haramai hoki rātou i ngā haerenga a te Tari Māori. I ahau e ako ana i whai mahi



ahau i te taha o Dr. Evelyn Stokes ki te tuhi anō i ngā reta i tuhia e ngō tātou mātua, tūpuna, rāua ko Te Heikōkō ki te waihanga i ngā mahi toi e iri ana ki te Tari Māori i ngēnei rā. He nui tēnā āwhina i ahau ā moni nei ki te whāngai i ngāku tamariki. Ka maumahara ahau ki ngā rātou tohutohu mai ki ahau me pēwhea taku noho rangatira i tōku ao, tae noa ki taku matenga. Heke iho i a rātou ko Dr. Tīmoti Kāretu, ko Dr. Te Wharehuia Milroy, ko Dr. Hirini Melbourne, ko Dr. Rei Harlow, ko Dr. Murumāra Moorfield ngōku kaiako i ahau e whai ana i taku Tohu Paetahi BA me taku Tohu Paerua MA i roto i te Tari Māori me te kura Te Puawānanga ki te ao.

Ko te tino whiwhinga i riro i ahau i tētehi o ngaua kaumātua ko te mōhio me pēwhea te karanga. I ahau e ako ana, ko ahau tonu te wahine Māori pakeke o tō mātou tari nā reira ka taka mai ki ahau te mahi karanga ki runga i te ātea i mua i a Te Āhurutanga me ngā haerenga o te tari, o te kapa rānei. I taua wā ko Te Āhurutanga he wāhi tari mō ngētehi kaiako, he rūma ako me tētehi rūma hui, mahi kai hoki mō ngā ākongā o te Tari Māori. Kāore ngōku kuia, whaea e whakaako ana i ahau nā reira he waimarie nōku i hiahia a Te Rangihau ki te whakaako i ahau. Nōku te maringanui! Ahakoa taku harikoa he tino whiu nā Te Rangihau i ahau ki roto i te mahi. Hei whakamārama, tērā te wā i haere mātou ko Te Rangihau, ko Te Wharehuia, ko Hirini ki tētehi tangihanga i Rūātoki. I mōhio kē ahau kua haria ahau hei kaikaranga mō rātou engari kāore anō ahau kia ako me pēwhea. Kua tata mātou ki Edgecumbe ka whōatu e te koroua ngā rerenga kōrero tuatahi māku e ako. Ka tata ki Tāneatua ka whōmai te mea tuarua. Kua tata ki te marae ka whōmai te mea tuatoru. I a mātou e whakaeke ana i te marae ātea ka kī mai te koroua, “Hoake!” Nā, ka tuku ahau i ngā kōrero tuatahi. Ka whērā kia mutu rā anō i ahau ngā kōrero e toru. Ka noho mātou kia tīmata ai ngā whaikōrero ka wareware katoa i ahau ngā kōrero katoa. Ka tino riri ahau ki ahau anō engari i kī mai te koroua, “A tōna wā ka hoki mai ki a koe. Kua e māharahara!” He tika tāna. Ahakoa he reo tōku ināianei e taea ai e ahau ngāku ake karanga te hanga, i ngā wā me karanga ahau ka hokihoki mai ki ahau ngaua kōrero. He rawe! I muri mai i ako hoki ngētehi ākongā ki te karanga, ā, tae mai taku tuakana me ngā kuia ki te Tari ka riro mā rātou kē ngā karanga, ā, ka tautoko ahau ki te waiata. I roto i ngā tau kua pakari haere tāku mahi karanga, ā, e kore e wareware i ahau ngā mahi ako a Te Rangihau.

Ko taku whiwhinga nui tuarua ko te kapa o Te Whare Wānanga o Waikato hei wāhi ako, hei whānau anō hoki. I taku hokinga atu ki te tari Māori mai i Te Whare Wānanga o Tāmaki-makau-rau kua tū kē ngā pō huitahi a te tari ki te kōrero i te reo rangatira. Mai i taua mahi i whānau mai ai te Kapa Haka whakataetae o Te Whare Wānanga o Waikato. Ko tā mātou tū tuatahi ki ngā whakataetae haka a te motu i Lower Hutt, i Pōneke, i te tau 1979. I tino waimarie te kapa ki te whiwhi tūranga, taonga hoki, i te waiata koroua, i te whakaeke, i te waiata-ā-ringa me te kaitātaki wahine. Koirā te tau tuatahi i tukuna he taonga ki te kaitātaki wahine, ā, ko ahau te mea tuatahi i waimarie ki taua taonga. I whērā anō i te whakataetae haka a te motu i te tau 1981, ki Avondale i Tāmaki-makau-rau. I tino ū taku whai i te reo nā ngā mahi a te kapa me taku ako i te maha o ngā tikanga a te Māori. Ka hari au i ngāku tamariki katoa ki ngā parakitihī, ā, nā wai rā ka pakeke rātou, ka whai rātou i ngōku tapuwae, ā, ka uru hoki rātou ki roto i te kapa, tae atu hoki ki ngā mahi ako a Te Whare Wānanga. I tēneki wā he *graduates* rātou katoa o Te Whare Wānanga o Waikato, ā, tokorima o te tokowhitu he kaiako. I muri mai i taku whiwhi i te taonga mō te kaitātaki wahine i Lower Hutt, i pātai mai a Te Rangihau mena e hiahia ana ahau ki te ako ki te mau patu. Ko wai te mea pōrangī ka kī, “Kāo!”. Ehara ko ahau! He roa, he uaua taua mahi ako engari i tino whai hua ki ahau.

I mutu taku tū i te kapa i te tau 1994 nā te mea kua uru kē ngāku tamariki tokorima ki te kapa, ā, i whakaaro he pai kē atu te waiho mā rātou te kapa e āwhina, e whakahaere. I tautoko tonu au i te kapa ā titotanga, ā whakaako nei tae atu ki te tau 1998 kātahi au ka whakanohoa hei kaiwhakawā i ngā whakataetae haka a te motu. Ka taea e au te kī ki te kore taku kapa, e kore a Te Rita e whai oranga i roto i ngaua tau. Ngāku mihi nui ki a Tīmoti rāua ko Tio mō tā rāua tino tautoko i a mātou ko ngāku tamariki, tae atu ki ngā kaihaka katoa i roto i ngā tau. Ki tō mātou hoa, ki a Tāwhiro, moe mai rā i tōu moengaroa. Kei ngōku whakaaro tonu koe hei tauawhi i ahau.

Ko ahau hoki tētehi o ngā ākonga i uru ki roto i ngā mahi mauritangata, arā, ngā *politics* a ngā ākonga. Ko taku tūranga ko te *Cultural Officer*, ā, i taua wā ko Hekia Parata te perehitini. Atu i te ako me te noho tahi ki ngā kaumātua, kuia hoki, ko ngā haerenga ā tau a te tari ngā mea i tino maumahara au. He rawe ki te toro ki rohe kē, ki iwi kē ki te ako i ngā rātou tikanga, kōrero hoki. Koirā hoki te wā i piriritahi māua ko Hirini ki te waiata i ngāna waiata. He nui ngā hua i riro i ahau i taua mahi. Ko ngō māua reo kei runga i ngā rīpene ka rangona e ngā ākonga i a rātou e tīmata ana ki te ako i te reo rangatira. I haerere haere ahau ki te taha o Hirini i te motu nei me tāwāhi ki te waiata i tana taha.

Ko taku whiwhinga tuatoru ko ngāku tohu. Ka riro i ahau taku BA i te Tari Māori me taku Tohu Pōkairua mō te Whakaako i te Whare Takiura, i puta ahau ki te whei ao ki te whakaako ki ngā kura tuarua, ā, i te tau 1987 i hoki anō au ki roto i te Tari Māori hei kaiako i te reo Māori, i ngā momo waiata a te Māori me ngētehi atu kaupapa ako. Nā reira me kī ko taku whiwhinga nui tuawhā ko te riro mahi ki roto i te Tari Māori, i Te Whare Wānanga o Waikato, hei oranga mō mātou ko ngāku tamariki tokoono i taua wā. Ka tae ki te wā i tīmata ai te akoranga, te Tohu Paetahi, ka whānau mai taku whakapākanga, a Te Wairere. I a ia e pēpi tonu ana ka whai ia i ngā tapuwae a tōna tuakana, a Te Ingo, ā, ka noho ki taku mahi, ki taku taha me te āwhina nui a ngētehi o ngā ākonga me ngā kaiako. Nā wai rā ka kuhu ki te Kōhanga Reo o Ngā Kuaka nā mātou ko ngētehi kaiako me ngētehi ākonga i whakatū. Whai muri mai i tērā nā taua whānau anō te Kura Kaupapa Māori o Tōku Māpihi Maurea i whakatū ki te rori o *Silverdale* ki te taha o Te Whare Wānanga. Kei te haere tonu ngaua wāhi ako i tēneki wā tonu. E tū ana ngēnei kura ki runga i te whenua i mua nō Te Whare Wānanga te mana whakahaere. Ināianei kua whakahokia te mana whakahaere ki a Waikato-Tainui iwi nā ngā kēreme ki te Taraipiunara o Waitangi.

Ko ngōku wawata i ahau e whakaako ana i te reo me ngōna tikanga kia whakatōngia te hiahia ki roto i ngā ākonga, ka uru mai ki ngāku karaehe, kia whai tonu rātou i te reo Māori me ngōna tikanga, arā, i te mātauranga Māori, i te roanga o ngō rātou oranga “hei tikitiki mō ngō rātou māhunga” e ai ki a Tā Apirana Ngata. E mīharo ana ahau ki ngētehi i whērā, ā, kei te tū hoki ngētehi hei kaiako i Te Whare Wānanga, ki ngā momo wānanga, kura hoki o te motu, o tāwāhi hoki. Ka mau te wehi!

Kia kōtiti ai ahau mō te wā poto. Tērā te wā i tū hoki tētehi mahi porotehe a ngā ākonga ki te Tari Māori. I whakanoho rātou i Te Āhurutanga hei porotehe i te hainatanga a Waikato-Tainui i te *Deed of Settlement*. I porotehe rātou i raro i te mana o tētehi wāhanga iwi o Ngāti Wairere. Ahakoa te tono a te Tari Māori kia nuku rātou kia haere tonu ngā karaehe, kāore rātou mō te nuku. Kāore hoki rātou mō te kōrero ki te Tari Māori. Ko tā rātou whakautu ka whēnei; “Kei te noho Māori mai mātou”. I muri mai i te whā wiki kua riri haere ngā ākonga i taua mahi, ā, kua hōhā katoa rātou. Nā reira i kotahi ai te Tari, me ngētehi atu kaimahi Māori e noho ana ki taua takiwā o Te Whare Wānanga o Waikato, ki te whakaaro ake me pēwhea te whakaneke i ngaua tāngata kua whakanohia Te Āhurutanga. I tere whakaae ngētehi ki te mahi i te mahi, arā, te mahi i te muru tauā. I panaiā Māori atu taua rōpū nā tā rātou kī i te noho Māori mai rātou ki Te Āhurutanga. Katahi ahau ka kite i tētehi tikanga Māori tūturu e mahia ana e te Tari Māori me te tautoko mai a Te Whare Wānanga.

Nā reira ka hoki anō ahau ki te kī e whā ngā mea motuhake i riro i ahau, i ahau i Te Whare Wānanga o Waikato. Tuatahi te whai wāhi ai ki ngā kaumātua Māori me ngā kaiako kia piki ake ai taku mātauranga Māori, taku mōhio ki tōku ao Māori. Tuarua ko te uru ki roto i te Kapa Haka a Te Whare Wānanga o Waikato kia ū ai tōku reo Māori, kia whiwhi whānau anō hoki mātou ko ngāku tamariki. Tuatoru ko ngāku tohu maha kia āhei ai ahau ki te rapu mahi pai. Tuawhā ko te whai mahi tonu ki roto i te Tari Māori me te kura Te Puawānanga ki te Ao. Hāunga ngēnei mea motuhake e whā ko te whiwhi tonu i ahau te maha o ngā hoa pūmau me te āwhina hoki i te maha o ngā ākonga kia whai tonu rātou i te reo Māori me ngōna tikanga hei oranga mō rātou, mō te ao Māori katoa.

Pai mārire! Hau!



E KORE KOE E NGARO E TŌKU REO RANGATIRA

Te Manawanui Puke

Ka whakapeto ngoi ahau ki te wānanga i ngā tini āhuatanga e kōhuru nei, he patu kino nei, e panoni haere nei, e whakamate nei i tōku reo rangatira! E kaha tōmina nei kia kore rawa ai ia e ngaro. Nā reira, ka tīkina te matū o tēnei kaupapa, ka takitaki haere ai mei kore noa e tūpono ka hīnātore mai he māramatanga, he ihumaneatanga i ēnei kōrero āku.

He maha ngā āhuatanga i huri ai te reo Māori, i patua ai te reo Māori i roto i ngā rautau kua taha ake nei. E mōhio ana tātou ki ngā ture i whakatūria ai hei pēhi i te reo, hei whakawaimeha i te Māori i ngā tau i muri iho o te taenga mai o Pākehā ki tēnei whenua, me tō rātou mōhio anō hoki i tino manawakioire te reo i roto i aua tau rā, kua hua ake ai te kōrero i te Pākehā, e whakahemohemo ana te reo Māori, ā, hei ā kō tonu nei tino kore rawa atu ai. Heoi, i whitawhita tonu mai te ora o te reo. I konei au ka tino māharahara mō te kawenga o te reo i ēnei rā e te hunga matātahi. Ka nui ngā tai āniwhaniwha e kawea nei e tātou mō te oranga tonutanga o te reo. Kua tino huri te ao ināianei, ā kua kaha aro te hunga rangatahi ki ngā āhuatanga o te ao Pākehā, me ōna uaratanga, me ōna wairua kīhai te nuinga e kōrero Māori ana ki te kāinga, otirā ki roto anō hoki i te akomanga Māori! Auē taukiri, ka aroha te reo! He mangere pea ki te kōrero, he whakamā pea ki te whakahua, he whakahīhi rānei ki te whakamahi. Mēnā te reo ka ngaro i tēnei take, ka aha?

Ko te reo te tāhuhu kōrero e ārahi nei i ngā tukunga whakaaro i ēnei rangi. Ko te tāhuhu kōrero a Te Panekiretanga o Te Reo e tū nei hei mātāpono, hei tohutohu anō i te hunga ihupuku e ārita ana ki te piki i ōna auroro, i ōna pīnakitanga, e pēnei ana, “Ko te reo kia tika, ko te reo kia rere, ko te reo kia Māori!” He kupu iti noa nei, āe. Engari inā te hōhonutanga, te tataotanga o ngā whakaaro kei muri i a ia. E kaha aro tonu nei tātou mō te āhua ki tō tātou reo e tino tōmina nei, e inoi nei tātou kia ora tonu mō ngā manomanotau kei mua i te aroaro. He wawata noa iho rānei pea tēnei, he moemoeā kē rānei tēnei e taurangi mai ana, e taea rānei e tātou te whakatutuki? Heoi anō, e ai ki a mātāpuputu mā, ‘wai ka hua, wai ka tohu?’

Kua roa nei te wā e matapakihia ana te kaupapa mō te oranga o te reo, huri i te motu, i tū ai ko Te Taura Whiri i Te Reo; i tū ai ko Te Kōhanga Reo; i tū ai ko Te Wiki o Te Reo Māori me te rā o Te Reo Māori; i tū ai ko Te Māngai Pāho me ngā Reo Irirangi Māori; i tū ai ko Whakaata Māori; me ngā kaupapa whakatairanga i te reo huhua noa. Ahakoa huri ki whea i ēnei rā, kua kitea he rautaki reo Māori i roto i ngā whakahaere, i ngā hapori, i ngā tari kāwanatanga. Kua mārō te haere o ngā mahi whakatairanga reo i te ao tūmatanui..... te tikanga!

Ko te pātai ka whakatōkia ki ō koutou hinengaro, he aha rā tētehi mahi kotahi, ahakoa iti noa nei, ka taea e koe te mahi tōu ake kāinga tūmataiti, hei hāpai i te tāhuhu kōrero i whakapuakina ai i mua tata ake nei mō te tika, mō te rere me te wairua Māori o te reo? Tēnā koa manaakihia tēnei pātai i te tīnaku o whakaaro mō te wā poto nei.

Kāti, e tū nei tēnei mōkai nā te reo Māori ki te whakamānawa i te ikapahitanga e aro mai ana. Nā te reo Māori ahau i tono, nā te reo Māori ahau i karanga. Ka nui te ora o te reo Māori. Taihoa e takahi i te nuku o te whenua ki te poroporoaki i tana tūpāpaku. Kaua tātou e māharahara atu ki a ia. Kei te wāhi tonu ia i takea mai ai. Engari anō tātou, ka nui te māharahara ki a tātou. Ko ngā tatauranga-a-ōrau nei ka tukuna ki ngā tōpito katoa o te motu, otirā, o te ao, kāore e tohu ana i te āhua o te matenga o te reo. Tēnā pōhēhē tēnā! E tohu kē ana i tō mātou ngoikore, i tō mātou māngere ki te whakaputa i te reo kia āwhiowhio ai tana kakara ki aua tōpito katoa. He aha rawa rā te mea e ngaro nei? He aha rawa rā te mea e mate nei? Koinā te pātai.

E whia mano ngā tamariki kua puta ō rātou ihu i Te Kōhanga Reo, nā tātou anō te kaupapa nei i whakatū hei poi poi i ngā kōhungahunga, ana ko Te Reo hei kai mā rātou, rā mai, rā atu, wiki mai, wiki atu. E whia mano atu anō i puta i te teina o tēnā kaupapa, i a Te Kura Kaupapa Māori me tērā hoki o ngā teina, a Wharekura? Te tikanga kua hokowhitu noa atu! Engari kāore te reo e kaha tīkina atu ana e te hunga

nei hei tārai i ō rātou whakaaro. Waihoki, ina tīkina mai, kua kōpakina ki ētehi atu kupu nā iwi kē. Hei whakatauiria noa ake i ēnei kōrero, “Me just kī mai koe”, “So, kāore au i te even māharahara”, “Anyway, he just harawene ia”, “Haere then!” Ka aroha hoki te reo! Me te mea nei kua moe ia ki tētehi Pākehā, anā koinā hei uri kua puta i a māua ki te ao. He rite tonu tō Te Reo Māori rāua ko Ingarihi tākaro tahi, ā, he wā anō ka hoatu e ia ētehi o ōna kākahu hei mau mā Te Reo i raro tonu i tōna korowai. Heoi, ina kuhu atu i ōna kākahu, ko tōna korowai tonu te mea ka mārāma te kitea. E taea ai te pātai ‘e hia ngā huka i tō kapu tī?’ E taea ai hoki te kī, ‘whakakī o koutou motukā ki te penehīni, ka hokona tiakarete ai hei whakatau i ngā tamariki whakakuene’.

E mīharo ana ki ērā o tātou e manawa tītī nei ki te whakataha i ngā kākahu o iwi kē, o reo kē, ka huri kē ai ki te mau i ngā korowai me ngā kākahu o tua whakarere anahe – ka whakakī kē i ō koutou waka ki te hinu, ka hoko āwenewene ai hei whakatau i ngā tamariki whakakuene. Kei a koutou te mahi nui, engari anō, “E kore hoki i te waewae tūtuki, ka pā he upoko pakaru.”

Kāti, he nawe anō kei roto i te puku hei whakaputa ake, e te iwi ngākaunui ki te reo. Kāore au i te mōhio ko ēwhea ngā tauira kikino ake. Ko te whakaranu i te reo Māori me te reo Pākehā ki te rerenga kotahi, ko te tākaikai rānei i te wairua Pākehā ki te kupu Māori? Ko ngā kōrero e mau ana i te korowai Māori, engari he tinana kē kei raro, he wairua kē kei roto i taua tinana. Kia whakatakotohia ake e au ētehi o aua tauira:

He wā ka tīkina te reo e te whaea hei tohutohu i tana tamaiti, ka mea ake:

Ei, kua whakapaipaihia e koe tō rūma, e kō?

Ko tā te tamaiti: Āe, kua!

He wā ka tīkina te reo e te kaiako hei uiui i tana ākongā hou, ka mea ake:

He aha ngā āhuatanga papai o te haere mai ki tēnei kura, e tama?

Ko tā te tamaiti: Ko te hanga hoa hou.

He wā ka tīkina te reo e te tamaiti kia riro i a ia tētehi mea e hiahiatia ana, ka pātai ake:

Māmā, ka taea he āporo koa?!

Ki te tuku tonu tātou i te reo kia kōrero pērāhia e ngā uri whakatupu, he pai ake kia mate te reo! Ki te unuhia e tātou te korowai o Te Reo, kua kore e ātaahua tana hanga. Ko te wairua Māori ahurei tonu tērā ka ngaro. Ka mahue mai ko te anga me te kiri, kāore he kiko! He kōhuru kei te haere, he kōhuru kei te haere.

Na konei ka toko ake te pātai, “Me pēwhea e Māori ake ai te āhua o mātou whakaaro, kia Māori ake ai te āhua o ā mātou kōrero ki a mātou anō?”

Tuatahi, me wānanga i ngā kōrero tuaukiuki i waiho ai i te ao tūroa e te hunga kua takahi noa atu i te ara ki te kāpunipunitanga o ngā wairua. Ko ngā mōteatea ērā, ko ngā whakataukī, pepeha, kupu whakarite, whakapapa, oriori, waiata ērā. Kei roto i ērā pekanga reo ka kitea te āhua o tā te Māori titiro ki tōna ao, ka kitea hoki ngā akoranga i ngana ai rātou ki te tuku iho ki a tātou, te hunga hiihiwa. Nanaioe atu ki te aka matua hei hono i ō koutou whakaaro ki ērā o ō tātou tūpuna i takatū i te mata o tēnei whenua i mua i tōna muinga e iwi kē, e whakaaro kē, e reo kē, e uaratanga kē. Tōia mai i inamata hei ārahi i ō hīkoinga ki anamata.

Tuarua, me piri atu ki te hunga e mau tonu nei i a rātou ngā kōrero-o-nehe me ngā whakapapa. Whāia ō rātou tapuwae kia rongō ai ko te kakara o tērā momo, kia iere ki te taringa ngā kōrero tuku iho, kia tangata whenua ai aua kōrero-o-nehe ki roto i te whatumanawa.

Tuatoru, wetewetekina ngā kai o te mārā o Te Reo Māori e whāngaihia atu ana ki ngā waha o ngā kōhungahunga. Whakapaua tō tātou kaha ki reira, kua hua mai ai tētehi whakaturanga hou hei hokowhitu i te reo i roto i ngā tau. Whāia kia tupu ki roto i a rātou te aroha nui me te whakaaro nui atu ki te reo. Ko koe hei tauira, heoi anō tā rātou he tāwhai, he whai i te tauira. Ki te tika tā tātou kawē i te reo, ki te tuku tātou i te reo kia rere i runga i taua tika, ki te whakakāhaku hoki i ngā whakaaro ki te korowai Māori, kātahi tātou ka rongō i te titihawa o te reo e pāorooro ana i ngā parikārangaranga katoa



o te motu, o te ao.

Ko te mōhio ki te rāwekeweke i te reo me te mau tonu o te wairua Māori, o te tika i roto i te rerenga, ahakoa rere ki whea, he tino pūkenga. Ka nui rawa te mihi ki te hunga e taea ana e rātou te pēnei ka mutu, me kaha a Ngai Matatau mā ki te tautāwhi i tēnei momo kaikōrero. Ko ērā e takahi ana, e tūkinō ana, me te kore i aro mai ki ngā tohutohu me pare ki rāhaki, nā te mea ko te mana me te mauri o te kupu, o te reo tonu tēnei e patua nei. Nā tēnei momo kaikōrero i kiriweti rawa atu ai a kauweke mā ki te ‘reo hou’ e kaha nei te puta.

Tēnā kia hoki ake tātou ki taku pātai o mua kia puta ai tātou ki tua o matapaki. He aha rā tētehi mahi kotahi, ahakoa iti noa nei, ka taea e koe te mahi, i tōu ake kāinga tūmataiti, hei hāpai i te tāhuhu kōrero, “Ko te reo kia tika, ko te reo kia rere, ko te reo kia Māori”?

Mā te aha i te tohu i tētehi o ō hoa hei hoa pātuhi reo Māori mōu.

Mā te aha i te tango i tētehi kupu o ‘He Pātaka Kupu’ ka whakairi ai ki runga i te pakitara o tō whare mō te wiki.

Mā te aha i te mātakitaki i Te Karere, i Te Kāea ia rā.

Mā te aha i te rapu akoranga e whanake ai ō pūkenga reo Māori.

Mā te aha i te haere ki te kura reo kotahi i te tau.

Mauri Ora!